

REPORTAGE

De Waarheidscommissie: op zoek naar de sporen van de Nederlandse 'mensentuinen'

Marijn Lems • 27 september 2023

De Waarheidscommissie In het theaterproject *De Waarheidscommissie* onderzoekt het Gentse theatergezelschap Action Zoo Humain de nalatenschap van de Nederlandse 'mensentuinen', waarin mensen uit gekoloniseerde gebieden tentoon werden gesteld. NRC volgde het maakproces.

Leestijd 7 minuten • Luisteren 12:53

In een repetitielokaal in Rotterdam danst de Antilliaans-Franse danseres Chantal Loïal een ode aan Saartjie Baartman, de tot slaaf gemaakte Zuid-Afrikaanse vrouw die aan het begin van de negentiende eeuw als curiosum door Europa werd rondgevoerd. Ook na haar dood werd ze niet met rust gelaten: haar hersenen en genitaliën werden op sterk water gezet, haar geraamte werd nog tot 1974 in Parijs tentoongesteld.

In de dans van Loïal is zowel de uitbuiting van Baartman vervat als een poging om haar autonomie terug te geven: de expliciet seksuele bewegingen in het begin maken langzaam plaats voor Afrikaanse dansfrasen, ritmischer, meer in zichzelf gekeerd, niet meer bezig met het verleiden van het publiek.

De dans is onderdeel van *De Waarheidscommissie* van het Gentse theatergezelschap Action Zoo Humain. De voorstelling draait om het historische gegeven van het tentoonstellen van mensen in zogenaamde '*zoos humains*', oftewel menselijke dierentuinen. Van de achttiende eeuw tot in zeker 1958 ([op de Wereldtentoonstelling in Brussel](#)) werden in Europa 'ethnologische tentoonstellingen' opgetuigd. Daarin werden mensen uit gekoloniseerde gebieden getoond, die dagelijks ter vermaak van de kijkers 'authentieke' handelingen moesten uitvoeren in nagebouwde hutendorpjes.

Tot ver na de afschaffing van de slavernij werd zo onder het mom van 'lering en vermaak' de karakterisering van de bewoners uit de koloniën als een inferieure 'ander' in stand gehouden, en de 'noodzaak' van het kolonialisme impliciet verdedigd.

Geënceneerd

Artistiek leider Chokri Ben Chikha van Action Zoo Humain organiseerde in 2013 een geënceneerde *Waarheidscommissie* rond de 'mensentuinen'. Naar het voorbeeld van de Waarheids- en Verzoeningscommissies die na de val van het Apartheidsregime in Zuid-Afrika werden georganiseerd, kreeg de voorstelling de vorm van een bijeenkomst waarin experts en nabestaanden van de tentoongestelden publiekelijk werden gehoord. Na de voorstelling in Gent volgden versies in Kaapstad, Antwerpen, Mechelen en Brussel, waarbij de voorstelling steeds werd aangepast aan de lokale context.

Twee jaar geleden vond Action Zoo Humain tijd om *De Waarheidscommissie* naar Nederland te brengen: een volledige remake met Nederlandse experts en spelers. Projectleider en dramaturg Sietske de Vries: „In Nederland is het gesprek over het koloniale verleden de laatste jaren flink opgelaaid. Het leek ons het goede moment om de onderbelichte geschiedenis van de mensentuinen in Nederland bespreekbaar te maken.”

In samenwerking met theaters en andere organisaties in Amsterdam, Rotterdam en Arnhem werd in die drie steden een onderzoeks- en creatietraject opgezet. Onderzoekscomités van historici, kunstenaars, activisten en lokale betrokkenen brachten de lokale geschiedenis van de mensentuinen én de nasleep in hedendaagse vormen van racisme en discriminatie in kaart.

Daarnaast werden er jongerencomités opgericht, waarin jongeren van 20 tot 25 jaar in iedere stad onder begeleiding van een theatermaker met de geschiedenis van de mensentuinen en hun eigen ervaringen aan de slag gingen. Op basis van al dat materiaal wordt de voorstelling ontwikkeld, die in oktober en november in de drie steden te zien is.

16 juni 2023

De opzet van de voorstelling wordt duidelijk: een panel van drie commissieleden plus een voorzitter leidt de bijeenkomst in goede banen, en ondervraagt de 'getuigen' kritisch. In deze repetitie is ex-CDA-politicus Kathleen Ferrier de voorzitter. In de voorstelling wisselt zij die rol af met Mpho Tutu van Furth, de dochter van aartsbisschop Desmond Tutu die de Zuid-Afrikaanse commissies voorzat.

Op deze repetitie is het zoeken naar de balans tussen het organiseren van dramatisch conflict in de voorstelling en het ruimte laten voor commentaar vanuit het publiek. In de voorstelling zal namelijk het onderscheid tussen publiek en spelers vervagen - sommige spelers zijn in het publiek opgesteld en interveniëren alsof het spontaan in ze opkomt.

Bovendien stemt het publiek na iedere scène, waarin steeds één thema wordt behandeld, over de voorstellen die de commissie uit de getuigenissen destilleert. Regisseur Chokri Ben Chikha drukt zijn spelers dan op het hart dat er in de tekst zelf niet te veel commentaar hoeft te zitten. Het publiek zal af en toe ook zelf ingrijpen, zegt hij. „Dat was in België al zo, en in Nederland zal het waarschijnlijk nog erger zijn.”

De grens tussen fictie en non-fictie wordt voortdurend opgezocht. De acteurs spelen onder hun eigen naam aangezette versies van zichzelf. In die uitvergroting worden de onderlinge ideologische meningsverschillen extra aangezet.

Commissielid Mareille Labohm, die een lokale politicus speelt die de ‘anti-woke’ kant van het spectrum representeert, staat tegenover Iris Tjoa, een cultureel antropoloog die onderzoek deed naar de Indische mensentuin Kampong Insulinde aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

We zetten fictie in om het conflict op de spits te drijven, en dat mag pijn doen

Tjoa werpt de vraag op of de dans van Loïal in deze westerse context nu juist niet zelf een oefening in exotisme en het faciliteren van de westerse blik is, zélf een *zoo humain*. Labohm zucht hoorbaar en werpt haar handen in de lucht: zo mag er toch helemaal niets meer? De vraag is: leidt deze commissie wel tot toenadering?

Na de repetitie vertelt regisseur Ben Chikha dat de term ‘verzoeningscommissie’ niet voor niets niet in de titel zit. „Mpho Tutu vertelde dat sommige getuigen geen woorden konden vinden en alleen een langgerekte schreeuw gaven. Haar vader verloor soms de controle over de bijeenkomsten, die dan verzandden in geschreeuw over en weer. Dat overkwam ons bij eerdere versies van de voorstelling ook regelmatig, maar we zijn niet bang om even de regie te verliezen.

Foto Kurt van der Elst / kvde.be

„We merken vanuit de onderzoekscomités dat er in Nederland eigenlijk nog maar mondjesmaat over de mensentuin en de impact ervan op de hedendaagse beeldvorming in Nederland wordt gesproken. Dat gesprek is nog veel minder evident dan in België. Ik denk dat het verschil is dat de koloniale misdaden in België worden toegeschreven aan het koningshuis, en men de schuld daar legt. Dat maakt het makkelijker om het erover te hebben. Maar in Nederland was de hele samenleving erbij betrokken, en profiteerde de hele economie ervan.”

Projectleider Sietske De Vries: „We willen de doorwerking van de propaganda van de mensentuin tot vandaag de dag blootleggen, zoals de omgang met gastarbeiders, vluchtelingen, en de hiërarchie tussen mensen uit verschillende koloniën. Uit welke facetten bestaat de witte superioriteit in de Nederlandse samenleving en hoe is die verbonden met de geschiedenis van de *human zoos*?”

Ben Chikha: „Je merkt ook dat het gesprek van aard veranderd is sinds we tien jaar geleden de eerste *Waarheidscommissie* maakten. Er is veel meer gevoeligheid rond het tonen van beelden van racisme: dat wordt nu vaker zélf als gewelddadig gezien, omdat het steeds opnieuw tonen van die beelden het racisme juist zou bestendigen. Maar hoe kunnen we het over de *zoos humains* hebben zonder de wreedheid ervan te laten zien? Dat soort ethische kwesties komt in de voorstelling naar voren, zoals in die aanvaring tussen Iris en Mareille. Het gaat erom die verschillende waarheden en perspectieven met elkaar in aanvaring te laten komen.”

23 juni 2023

In de afgelopen week is uitgekristalliseerd dat filmmaker Theo van Gogh, die in 2004 werd vermoord door een moslimterrorist, een belangrijke rol in *De Waarheidscommissie* zal spelen. Na de getuigenis van de Senegalese danser Moussa N'Diaye springt opeens Fouad Mourigh uit een stoel op. In een tirade vertelt hij over zijn geschiedenis als acteur. Als jonge man werd hij door Van Gogh gecast in de film *Cool!*, waarin hij de rol van jeugdige crimineel speelde. Maar de islamofobe uitlatingen van de filmmaker brachten Mourigh in gewetensnood: had hij zich voor stereotypering van Marokkanen laten gebruiken? Zijn films van witte filmmakers over 'kut-Marokkanen' eigenlijk niet de moderne vorm van *zoos humains*, gemaakt voor wit publiek dat zich ermee kan vermaken?

Wetenschapshistoricus Bert Sliggers geeft in de eerste scène van de dag context over de geschiedenis van de mensentuinen. De vraag valt of dat niet te veel een hoorcollege wordt. Tjoa bevraagt Sliggers kritisch over de afwezigheid van het perspectief van de tentoongestelde mensen in zijn vertoog. Als Sliggers uitlegt dat er nu eenmaal geen geschreven bronnen van hen zijn overgebleven, breekt Tjoa een lans voor de waarde van mondelinge overlevering: de nazaten van de slachtoffers die de verhalen van hun overgrootouders nog bij zich dragen.

Bij deze repetitie zijn toeschouwers uitgenodigd: medewerkers van Podium Islemunda, waar *De Waarheidscommissie* vandaag repeteert. Ze zijn lang stil na de ruzie tussen De Jong en Mourigh. Als Ben Chikha ze vraagt wat ze hebben gezien, blijken de thema's van de voorstelling goed te zijn binnengekomen: een vrouw vertelt dat ze nu ook vraagtekens stelt bij de internationale vakantie-reizen die ze maakt, omdat ze zich misschien onbewust aan 'aapjes kijken' schuldig heeft gemaakt. Het thema van kijken en bekeken worden, en de vraag wie de macht in dat kijken heeft, blijkt in ieder geval goed overgekomen.

NEDERLANDSE ZOOS HUMAINS

'**Mensentuinen**' – ook wel *zoos humains* genoemd – waren tentoonstellingen waarin mensen uit niet-westerse culturen aan Europees en Noord-Amerikaans publiek in nagebouwde dorpen werden getoond.

Ze kregen grote bekendheid vanaf de jaren 1870, toen de mensentuinen deel uit begonnen te maken van wereltentoonstellingen. Ook Nederland stelde tot diep in de 20ste eeuw duizenden mannen, vrouwen en kinderen tentoon.

Bekende voorbeelden waren een nagebouwde Indonesische Kampong op de wereltentoonstelling in Amsterdam (1893), de Indische Tentoonstelling in Arnhem (1928) en het Senegalese dorp op de Nenjito in Rotterdam (1928).

Hoewel de mensentuinen als verantwoorde 'ethnologische tentoonstellingen' werden gepresenteerd, was de toonzetting die van een freakshow, waar westerse mensen zich konden verbazen en huiveren over de 'exotische ander', die als 'primitief' en 'achterlijk' werd neergezet.

De Waarheidscommissie, door Chokri Ben Chikha/Action Zoo Humain. Van 4 t/m 7 oktober in de Arminiuskerk in Rotterdam, van 26 t/m 29 oktober in het Huis der Provincie in Arnhem, en van 1 t/m 4 november in De Waalse Kerk in Amsterdam. Info: dewaarheidscommissie.nl.